

Дягілева Ж. А.,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ “ДРУЖБА” В РОМАНІ Е. М. РЕМАРК “DREI KAMERADEN”

З’ясовано основні відмінності між поняттями “текст” і “дискурс”, розглянуто поняття “художній текст” і простежено його зв’язок із культурою через фонові знання, визначено семантичні особливості концепту “дружба” в романі Е. М. Ремарк “Drei Kameraden”.

***Ключові слова:** художній текст, вторинна моделююча система, фонові знання, концепт, пейоризація.*

The basic differences between concepts “text” and “discourse” are ascertained, the term “art text” is considered and tracked its connection with culture through background knowledge, semantic features of concept “friendship” in the novel of E. M. Remarque “Drei Kameraden”.

***Key words:** art text, secondary modeling system, background knowledge, concept, pejoration.*

Інтерес до тексту в сучасній лінгвістиці пояснюється прагненням осягнути сутність мови, зрозуміти ті закономірності, які розкриваються тільки за умов функціонування мовних одиниць у структурі більшої за речення. Інтенсивне вивчення тексту в різних аспектах означає посилення уваги до акту комунікації, до соціальної взаємодії, тобто поворот у сторону вживання мови [13].

У нашому дослідженні ставимо собі за мету довести, що текст, особливо художній, є носієм певної культурної інформації, яка транслюється лексичними засобами мови.

У науковій літературі існує безліч визначень поняття “текст”. Різноманітність підходів до тлумачення тексту зумовлена багатьма причинами, оскільки текст як явище мовної та позамовної дійсності – складний феномен, який виконує різноманітні функції: бере участь у комунікації, допомагає зберігати й передавати інформацію у просторі й часі, є продуктом конкретної історичної епохи, формою існування культури, відзеркаленням певних соціокультурних традицій [2, с. 146].

Різні визначення тексту створюють проблему взаємозв’язку й розмежування понять “текст” і “дискурс”. Ф. С. Бацевич наводить такі диференційні ознаки тексту й дискурсу:

- Текст – одиниця лінгвістичного аналізу, дискурс – комунікативного. Текст і дискурс знаходяться в таких відношеннях, як речення й висловлювання, лише на вищому рівні. Речення – звичайний елемент структури тексту. Висловлювання поєднує в собі як власне речення, так і соціаль-

ний контекст його використання. На вищому рівні ті ж відношення повторюються в тексті й дискурсі.

- Термін “дискурс”, на відміну від терміну “текст” не застосовується до давніх текстів, зв’язки яких із життям не відтворюються безпосередньо.

- Дискурс є процесом творення тексту, а матеріалізований дискурс письмово зображений у вигляді тексту [2, с. 147].

Неоднозначне розуміння тексту залежить від аспектів його дослідження.

У межах **структурно-граматичного** напрямку увага дослідників зосереджена на формальних засобах і типах зв’язності тексту, принципах побудови структури тексту, проте обмеженість цього напрямку формальною структурою не вирішує поставлених лінгвістикою тексту завдань.

Для **текстової семантики** значущим є багатозначність, різноплановість та глобальність семантичного змісту тексту, а також семантична еквівалентність як основа об’єднання речення у зв’язний текст, виходячи із значеннєвої близькості слів, семантичного повтору.

З позиції **комунікативно-прагматичного** напрямку текст розглядається як складний комунікативний механізм, посередник комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом.

Головними проблемами **семіотичного** напрямку дослідження тексту є розгляд співвідношення текстового знака, його денотата та світу дійсності, тексту й семіотичного універсуму культури.

Когнітивний напрям лінгвістики тексту має на меті аналіз змісту тексту шляхом моделювання когнітивних структур репрезентації знань, які зумовлюють породження й розуміння тексту [2, с. 147].

Лінгвокультурологічний напрям дослідження тексту, який поступово виокремлюється із семіотичного, зосереджений на проблемі відображення культури в текстах. Розглянемо докладніше цей аспект лінгвістики тексту.

Поєднання лінгвоцентричного й культурологічного підходу спрямовує аналіз, з однієї сторони, на вивчення функціонування мовних одиниць в умовах художнього тексту, в першу чергу, лексичних одиниць. З іншої сторони, середовище, в якому функціонує текст – це культура й соціум. Культура, фактично, існує у формі текстів – знакових творів духовної діяльності людини [11]. Незаперечний взаємозв’язок мови й культури дає можливість досліджувати функціонування текстів у національній мові, культурі з домінуючою роллю людини. Нова наукова парадигма з яскраво вираженою антропоцентричною орієнтацією посилила увагу до тексту не тільки як до форми комунікації, але і як до одиниць культури. Це пов’язано з тим, що текст як виключно складний і багатоаспектний

об'єкт дослідження вимагає застосування різних підходів до його інтерпретації. Текст відображає спільну діяльність автора й адресата, в яку свою специфіку вносять різні сфери спілкування, особливості ситуації.

У будь-якому випадку текст, занурений у культурний простір епохи, культурологічний тезаурус адресата відображає особливості авторської особистості, його знання, лексикон, образ світу, конкретні цілі й мотиви. Текст несе на собі, таким чином, відбиток культури певного етапу в історії суспільства, культури певного народу з його традиціями, менталітетом.

Якщо під культурною розуміти спосіб самоорганізації універсуму, правила діяльності людей і відштовхуватися від того, що безсмертя людства – це безсмертність інформації, зв'язок культури з текстом як універсальної форми комунікації, яка повинна не тільки зберігати, але й передавати інформацію наступним поколінням, стає очевидним [3].

Дотичними пунктами між двома аналізованими поняттями виділяють такі:

- антропоцентричність: людина – творець культури, її найголовніше творіння, текст також створюється людиною для людини.

- діалогічний характер: актуальним є поняття “діалог культур” (С. С. Аверинцев та ін.), як і діалогічність текстів, які існують на межі двох свідомостей, двох суб'єктів [1, с. 120].

- діяльнісна сутність: культура розглядається як “діяльнісна реакція на світ” [9, с. 19], текст також є результатом первинної комунікативної діяльності й об'єктом вторинної комунікативної діяльності. Стимулом до створення тексту є оточуюча дійсність.

- знаковість: текст і культура розглядаються як семіотичні системи, які здатні зберігати й передавати соціально значущу інформацію [7].

- символічність: культура – символічний всесвіт [7], текст, особливо художній, також має символічний характер. Символіка є всезагальною формою життєдіяльності й культури [6, с. 44].

- функціональна спільність: до функцій культури вчені відносять інформаційну, адаптивну, комунікативну, регулятивну, нормативну, оцінну, інтегративну, соціалізацій [9, с. 14], такі функції характерні й тексту.

- нормативність: культура трактується як сукупність норм і правил, які регулюють життя людей, програма способу життя [9, с. 14], текст також вибудовується з урахуванням різних норм: мовних, текстових, комунікативно-прагматичних.

- категорійна спільність: культура – цілісна, має індивідуальну своєрідність, спільну ідею та стиль. У цьому твердженні відображається кореляція та ізоморфізм із текстом. Текст, як відомо, характеризується зв'язністю й цілісністю, ідеєю, стилістичною маркованістю.

Перелік особливостей, характерних для культури й тексту, дозволяють зробити висновки, про те, що текст є невід'ємною частиною культури. Виходячи з цього твердження, Л. М. Мурзін припускає, що текст не

є найвищим рівнем мови. Якщо визнати семіотичність культури, то саме культура складає цей найвищий рівень. Оскільки рівень культури безпосередньо надбудовується над рівнем тексту, їх взаємодія стає більш очевидною. Текст стає формальною одиницею культури, культура “розкладається” на тексти, складається з текстів, хоч якісно не зводиться до них [11, с. 165]. На нашу думку, дослідник досить органічно ввів у систему мови антропоцентричну складову у вигляді рівня культури.

Текст як феномен культури поки недостатньо вивчений [пор.: 7; 11], хоч є багато робіт, присвячених зв’язку мови і культури. Мову як діяльність людського духу і як частину культури розглядали В. Гумбольдт, Х. Штейнталь, О. А. Потебня та ін. Визначення мови як “дому буття” (М. Хайдеггер) зумовило актуальність робіт присвячених моделюванню й виявленню своєрідності картини світу й особистості. Дослідники вивчають метафори, фразеологію, ключові слова, прецедентні імена, концепти, які відкривають нові можливості у вивченні народних традицій, культури народу, його образу світу, менталітет [3]. Проведення таких досліджень доцільним визнається на основі текстів.

Окреслена проблематика й обраний підхід у вивченні тексту вимагають визначення поняття тексту. З лінгвістичної точки зору, текст – це вербальний твір, побудований за допомогою елементів системи мови, який відображає реальну дійсність. У цьому визначенні текст розглядається як одиниця мови – такої точки зору дотримується П. Хартманн, В. Дресслер, Д. Фивегер. З іншої позиції, текст – одиниця комунікації, яка зберігає й передає інформацію про певну культурно-історичну епоху й відображає психічне життя індивіда. Тобто текст є одиницею мовлення [14]. Такі різнополярні визначення потребують компромісного варіанту, який був запропонований О. І. Москальською. Текст, на її думку, є не тільки одиницею мовлення, але й одиницею мови, оскільки в основі побудови текстів – спільні принципи, які не належать сфері мовлення, а системі мови або ж мовній компетенції [10]. Пропонуючи таке визначення, автор посилається на роботу В. А. Бухбіндер: текст – одиниця мовлення, яка складається з одиниць мови – речень [4, с. 35]. Таким чином, значення всіх одиниць мови реалізується в тексті, де дані одиниці набувають комунікативної значущості й обумовленості, зазнають певної систематизації. За таких умов кожна одиниця, не тільки найбільш повно проявляє свої сутнісні ознаки, але й нові, текстотвірні функції.

На думку О. І. Москальської, під текстом розуміють, з однієї сторони, будь-яке висловлювання, що складається з одного або й більше речень, які несуть у собі за задумом мовця закінчений смисл, а, з іншої сторони, такий мовленнєвий витвір як повість, роман, стаття й т. п. [10, с. 12] В якості тексту можна також розглядати й абзаци, параграфи. Не розмір твору дає можливість класифікувати його як текст, а наявність у нього

певних якостей і властивостей. Текст – це система, а будь-яка система є сукупністю однорідних елементів, організованою за певними правилами з певною метою функціонування.

Підводячи ризику під розглянутими визначеннями, висуваємо власну гіпотезу, що з позиції лінгвокультурології текст – мовленнєва одиниця культурного простору певного соціуму, яка засобами мови передає певну інформацію.

При розгляді поняття “художній текст” виникає термінологічна колізія, оскільки текст може охоплювати різні об’єкти: текст як продукт природної мови (первинна моделююча система), і текст як витвір художньої творчості (вторинна моделююча система). Природну мову називають первинною моделюючою системою, адже за допомогою мови людина пізнає оточуючий нас світ і дає назву явищам, предметам реальної дійсності. Художній текст називають вторинною моделюючою системою, оскільки в ньому поєднується відображення об’єктивного світу й авторська вигадка. Для художнього тексту природна мова є лише будівельним матеріалом. Мова художнього тексту – особлива знакова система, єдина для різних мов. Ця мова характеризується неоднозначністю семантики, безліччю інтерпретацій. Ці властивості тісно пов’язані з мовним оформленням художнього тексту, для якого характерно використання слів у їхньому вторинному кодовому значенні. Сугестивність поетичного слова, зближення далеких уявлень, породження нових асоціативних і конотативних значень зумовлюють складність вивчення поетичної мови. У художньому тексті складаються особливі відносини між трьома основними величинами – реальним світом, світом понять і світом значень [14, с. 14]. Якщо для тексту як продукту універсального мовлення характерна формула “дійсність – смисл – текст”, то в художньому тексті, на думку Г. В. Степанова, ця формула модифікується в іншу триаду: “дійсність – образ – текст” [13, с. 40]. Ці особливості художнього тексту й породжують семантичну багатоплановість.

Текст, особливо художній, сприймається на фоні реальності й у взаємозв’язку з нею. Історичні події, реалії побуту – все це включається до твору, без яких він не може бути правильно сприйнятим. Реальність – є, так би мовити, коментарем до певного тексту, його поясненням. Будь-який художній текст – матеріальний об’єкт реального світу й у той же час містить в собі естетичне відображення реального світу художніми засобами [8]. Із цим параметром тексту пов’язані поняття “вертикальний контекст” і “фонові знання”, які необхідні для цілісного адекватного сприйняття тексту. Вертикальний контекст – це весь соціальний устрій, всі поняття, уявлення, погляди соціального прошарку, знання, які необхідні для того, щоб твір певного напрямку міг бути сприйнятим читачем різних країн і епох [5, с. 39]. Категорію глобального вертикального

контексту складають фонові знання й внутрішньотекстовий вертикальний контекст. Фонові знання – позатекстове поняття, що позначає “сукупність відомостей, які має кожен, як той, хто створює й для кого створюється текст” [5, с. 7].

Вертикальний контекст, на думку І. В. Гюббенет, – це приналежність тексту, він створюється різного роду історичними посиланнями, цитатами. Поняття вертикального контексту має на меті відобразити ще один суттєвий екстралінгвальний параметр тексту – його зв’язок із культурою, занурення в культуру [5, с. 6].

Трагічні події ХХ століття, безперечно, залишили слід не тільки в історії Німеччини, а й у людських стосунках. З однієї сторони, дружні стосунки на війні розглядалися як колективна солідарність. Тобто друзі – це ті, хто воюють на одній стороні. В такій солідарності немає нічого особистого. Людина, одягнута в такий же мундир – друг, про якого нічого не відомо. З іншої сторони, в екстремальних умовах актуалізується один з основних критеріїв дружби – довіра в найвищому її ступені – довірити іншому своє життя. Така дружба зароджується тоді, коли людям доводиться в усьому розраховувати один на одного. Якщо вони стають друзями по зброї, то між ними виникає зв’язок, який базується на взаємозалежності й довірі. Солдати стояли пліч-о-пліч, тримаючи зброю, давши клятву, воювати і не залишати товариша в біді. Взаємовиручка була необхідною умовою боєздатності війська [12, с. 222].

Молоді фронтовики повернулись додому морально і фізично скаліченими. Вони не могли знову жити нормальним життям і не довіряли нікому крім товариша:

(1) *...wir waren hart gewesen, ohne anderes Vertrauen, als das zu dem Kameraden neben uns ...* (Remarque)

Таке твердження було сутністю світосприйняття людей “втраченого покоління”. Усі ідеали були знищені невідворотними ударами долі:

(2) *...ich hatte gelernt, dass man sich auf nichts anderes verlassen konnte als auf sich selbst und höchstens noch auf einen Kameraden* (Remarque).

Навіть якщо війна закінчилась, особливі дружні відносини між людьми зберігалися. Доказом цього твердження є роман Е. М. Ремарк “Drei Kameraden”. У центрі оповіді молоді люди, які не загинули на фронті. Повернувшись додому, колишні солдати не могли здійснити довоєнні плани й мрії, часто не знаходили свого місця в звичайному житті. Раптом виявилось, що війна й перші післявоєнні роки знищили не тільки мільйони людей, але й ідеї, поняття, найпростіші уявлення про людські стосунки. Автомайстерня була для трьох товаришів оазою вірності й взаємної підтримки у ворожому світі великого міста, а четвертим товаришем і символом союзу фронткових друзів – майже одухотворений, живий, зібраний ними автомобіль “Карл”:

(2) *Autos waren Freunde, aber Karl war uns noch viel mehr gewesen. Ein Kamerad!... Wir hatten zusammengehört* (Remarque).

У романі “Drei Kameraden” лексема *Freund* зазнає пейоризації, позначаючи ставлення до предмету:

(3) *Er ist nicht einfach ein Getränk, – er ist schon mehr ein Freund. Ein Freund der alles leichter macht.*

Таким чином відбуваються зміни у шкалі цінностей соціальної групи, де товариш займає найвищу позицію, а друг (*Freund*) відображає досить невиразне ставлення до іншої людини, оскільки одразу дублюється лексемою *Kamerad*, у яку автор вкладає образ людей, які завжди зрозуміють, прийдуть на допомогу, не зрадять:

(3) *“Er ist mein Freund”, sagte ich zu dem Mädchen. “Ein Kamerad aus dem Kriege. Er ist der einzige Mensch, den ich kenne, der aus einem großen Unglück ein kleines Glück gemacht hat. Er weiß nicht mehr, was er mit seinem Leben anfangen soll, – deshalb freut er sich einfach, dass er noch lebt”* (Remarque).

Автор характеризує представників “втраченого покоління” як жорстких, рішучих, іронічних людей, які визнають тільки конкретну допомогу:

(4) *Freundschaft schließen, Vorauszahlung bekommen und zum Abendbrot eingeladen werden: das heißt verkaufen!* (Remarque)

Результатом пережитих жахів війни став стомлений і безнадійний цинізм, обмеженість і вузькість духовних інтересів. Життя було найбільшим пріоритетом. У контексті війни концепт “дружба” перетинається з концептом “життя” (приклад 5). Для людей післявоєнного часу сенсом життя були друзі, які, тримаючись разом, намагалися вижити:

(5) *Da stand Köster, mein Kamerad ... erst mussten wir sterben. Solange wir lebten, würden wir sie herausholen. So war es immer. Solange Köster lebte, konnte ich nicht sterben. Und solange wir beide lebten, konnte Pat nicht sterben* (Remarque).

Дружба молодих людей, де панувала відданість, вірність і любов, була для них єдиною умовою існування. Коли вони разом, зовнішній світ не здатен зруйнувати їх прагнення до життя.

Особливістю функціонування концепту “дружба” у семантичному просторі роману Е. М. Ремарк “Drei Kameraden” є вплив війни на формування людської свідомості. Зміна ціннісних орієнтирів “втраченого покоління” визначила його нові пріоритети: віра в справжню дружбу як результат солдатського товаришування і людяність. Таким чином, аналізований нами концепт перетинається з концептом “життя”, адже головні герої роману не уявляли свого життя без фронтових друзів. Семантичним ядром досліджуваного концепту виділяємо лексеми *Kamerad*, тоді як *Freund* зазнає пейоризації, стає периферією концептуального поля

“дружба”, позначаючи в романі невиразне ставлення до іншої людини або до предмету.

Перспективним вважаємо звернення нашого дослідження до сучасних німецьких творів із метою визначення особливостей актуалізації концепту “дружба” в художніх текстах різних історичних періодів.

Література:

1. Бахтин М. М. Человек в мире слова / М. М. Бахтин. – Российский открытый ун-т. – М., 1995. – 140 с.
2. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
3. Болотнова Н. С. Филологический анализ текста / Н. С. Болотнова. – М.: Флинта – Наука, 2007. – 520 с.
4. Бухбиндер В. А. О некоторых прикладных и теоретических аспектах лингвистики текста / В. А. Бухбиндер. – К., 1978. – С. 30-37.
5. Гюббенет И. В. Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста / И. В. Гюббенет. – М.: МГУ, 1991. – 205 с.
6. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. М. Лебедева. – М.: Ключ – С, 1999. – 223 с.
7. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – Тартуский ун-т. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 464 с.
8. Лукин В. А. Художественный текст. Основы лингвистической теории и элементы анализа / В. А. Лукин. – М.: Ось–89, 1999. – 192 с.
9. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 203 с.
10. Москальская О. И. Грамматика текста / О. И. Москальская. – М.: Высш. шк., 1981. – 230 с.
11. Мурзин Л. Н. Язык, текст и культура / Л. Н. Мурзин // Человек. Текст. Культура. – Екатеринбург, 1994. – С. 160-169.
12. Ніколенко О. М. Зарубіжна література / О. М. Ніколенко, Н. В. Хоменко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1998. – 320 с.
13. Степанов Г. В. О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста / Г. В. Степанов // Современные аспекты изучения. Теория литературных стилей. – М., 1982. – С. 27-56.
14. Тураева З. Я. Лингвистика текста: текст, структура и семантика / З. Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.
15. Remarque E. M. Drei Kameraden: [Roman] / E. M. Remarque. – Augburg: Weltbild, 2006. – 448 s.